ฉบับพิเศษ
ศิลปวัฒนธรรม

2475

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

พิมพ์ครั้งที่ 3

ชาตรี ประกิตนนทการ

ฉบับพิเศษ

ศิลปวัฒนธรรม

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

ชาตรี ประกิตนนทการ

ราคา 480 บาท

ฉบับพิเศษ

ศิลปวัฒนธรรม

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม
• ชาตรี ประกิตนนทการ

พิมพ์ครั้งที่ 1-2 : กันยายน 2547, เมษายน 2550
พิมพ์ครั้งที่ 3 : มิถุนายน 2566
ราคา 480 บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

ชาตรี ประกิตนนทการ.
การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม.
พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มติชน, 2566. 544 หน้า.
1. สถาปัตยกรรมไทย I. ชื่อเรื่อง.

720.9593

ISBN 978 - 974 - 02 - 1844 - 9

สำนักพิมพ์มติชน | www.matichonbook.com

• ที่ปรึกษาสำนักพิมพ์ : อารักษ์ คคะนาท, สุพจน์ แจ้งเร็ว, นงนุช สิงหเดชะ, รุจิรัตน์ ทิมวัฒน์
• ผู้จัดการสำนักพิมพ์ : มณฑล ประภากรเกียรติ
• รองผู้จัดการสำนักพิมพ์ : สุภชัย สุชาติสุธาธรรม, ประภาพร ประเสริฐโสภา
• บรรณาธิการบริหาร : สุลักษณ์ บุนปาน
• หัวหน้ากองบรรณาธิการ : ปกรณ์เกียรติ ดีโรจนวานิช
• บรรณาธิการเล่ม : ชีวิน เหล่าเขตรกิจ
• พิสูจน์อักษร : เมตตา จันทร์หอม
• กราฟิกเลย์เอาต์ : อรอนงค์ อินทรอุดม
• ศิลปกรรม-ออกแบบปก : พลอยทิพย์ เกษมรัติ
• ประชาสัมพันธ์และการตลาด : ศิรินญา สุวรรณโค, ปรินดา จังแหยม

จัดทำโดย : บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน) 12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชานิเวศน์ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 1235
พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มติชน 12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชานิเวศน์ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2000, 2108
จัดจำหน่ายโดย : บริษัทงานดี จำกัด (ในเครือมติชน)
12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชานิเวศน์ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3350-3360
Matichon Publishing House a division of Matichon Public Co., Ltd.
12 Tethsabannarueman Rd., Prachanivate 1, Chatuchak,
Bangkok 10900 Thailand

matichonbook @matichonbook
@matichonbook matichonbooks matichonbook

สั่งซื้อหนังสือจำนวนมากในราคาพิเศษ
ติดต่อที่ บริษัทงานดี จำกัด
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3353

MATICHON
PREMIUM
PRINT
ฝ่าย MATICHON PREMIUM PRINT
บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน)
รับผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ทุกประเภท
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2419, 2424
email: print.matichon@gmail.com
Matichon Premium Print

ในกรณีที่หนังสือมีข้อผิดพลาดจากการพิมพ์
เช่น หน้าขาดหาย หน้าซ้ำ หน้าสลับ เข้าเล่มกลับหัว
กรุณาติดต่อมาที่ email: matichonbook.sales@gmail.com
หรือ inbox: matichonbook เพื่อขอเปลี่ยนเล่มใหม่

สารบัญ

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

คำนำเสนอ สุจิตต์ วงษ์เทศ *(7)*

คำนำพิมพ์ครั้งที่ 3 (พ.ศ.2566) *(8)*

คำนำพิมพ์ครั้งที่ 1 (พ.ศ.2547) *(21)*

บทนำ การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ผ่านมุมมองทางสังคมและการเมือง **2**

1 จากจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิสู่จักรวาลทัศน์สมัยใหม่ แบบวิทยาศาสตร์ในสถาปัตยกรรม **19**

เหตุผลนิยม สัจนิยม และมนุษยนิยม:
อิทธิพลบางประการที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงทางศิลปะ 22

ความเสื่อมถอยของจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ 38

สถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 4:
มิติทางการเมืองกับการตีความพุทธศาสนาใหม่ของธรรมยุติกนิกาย 56

แนวคิดธรรมยุติกนิกายกับการหวนกลับไปสู่รูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัยและอยุธยา *58*

มนุษยนิยมและความหมายทางการเมืองของการใช้ตราสัญลักษณ์ประจำพระองค์ในหน้าบันและองค์ประกอบอื่นทางสถาปัตยกรรม *86*

2 ความหมายทางสังคมและการเมือง
ในงานสถาปัตยกรรมยุคสยามใหม่ 105
รูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก:
ฉากแห่งความศิวิไลซ์ของสยามใหม่ 107
รูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกของงานสถาปัตยกรรม
แบบจารีต: ภาพสะท้อนของจุดเปลี่ยนผ่าน
ทางสถาปัตยกรรมจากสยามเก่าสู่สยามใหม่ 123
การสร้างความศิวิไลซ์ในงานสถาปัตยกรรมแบบจารีต 126
สถาปัตยกรรมลูกผสม: การสร้างสมดุลระหว่างเก่า-ใหม่
ในช่วงเปลี่ยนผ่านทางสถาปัตยกรรม 141
จากพระเจ้าราชาธิราชสู่สมบูรณาญาสิทธิราชย์
ในงานสถาปัตยกรรม 150
การสร้างอุดมคติร่วมทางสังคม
ภายใต้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ 154
แนวคิดสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในพระอุโบสถ
วัดเบญจมบพิตร 161
ภาพเขียนภายในพระอุโบสถ: ภาพสะท้อนอุดมคติ
เรื่องพื้นที่และเขตแดนสมัยใหม่ 164
พระพุทธรูปในพระระเบียง: ผลพวงจากการปฏิรูป
การปกครอง พ.ศ. 2435 169
สำนึกทางประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของสยาม:
ความหมายที่แฝงอยู่ในพระระเบียงพระอุโบสถ
วัดเบญจมบพิตร 177
หน้าบันพระอุโบสถ: สัญลักษณ์ของระบอบ
สมบูรณาญาสิทธิราชย์ 181

3 รูปแบบสถาปัตยกรรมเมื่อยามสนธยา ของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (พ.ศ. 2453-2475) **195**

อัตลักษณ์ความเป็นไทย: การสร้างความหมายใหม่ในงาน ศิลปะและสถาปัตยกรรมแบบจารีตสมัยรัชกาลที่ 6 207

สถาปัตยกรรมไทยประยุกต์: ภาพสะท้อนแนวความคิด ชาตินิยมแบบราชาชาตินิยมสมัยรัชกาลที่ 6 221

สถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 7: ฉากสุดท้ายของสถาปัตยกรรม ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ 239

สถาปัตยกรรมในห้วงแห่งการปฏิรูประบอบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ *246*

รูปแบบสากลสมัยใหม่ของศาลาเฉลิมกรุง: สถาปัตยกรรมสมัยใหม่ในกรอบความคิดเก่า *261*

4 ความหมายทางสังคมและการเมืองในงานสถาปัตยกรรม ภายใต้อุดมการณ์ประชาธิปไตยและชาตินิยมไทย (พ.ศ. 2475-2490) **285**

สถาปัตยกรรมแบบทันสมัย: ความหมายในบริบทสังคม และการเมืองไทย พ.ศ. 2475-2490 296

สัญลักษณ์ของสามัญชนและความเสมอภาค ในระบอบประชาธิปไตย *301*

สถาปัตยกรรมแบบทันสมัย: อัตลักษณ์ไทยใหม่ ในยุคชาตินิยมไทยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม *326*

สถาปัตยกรรมไทยเครื่องคอนกรีต: รูปแบบใหม่ ของสถาปัตยกรรมไทยในระบอบประชาธิปไตย 364

สถาปัตยกรรมไทยเครื่องคอนกรีต: สัญลักษณ์แห่งสามัญชน ความเสมอภาค และชาตินิยมไทยในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม *366*

วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน: วัดมหาธาตุในระบอบประชาธิปไตย *394*

5 ความหมายทางสังคมและการเมืองหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กับการรื้อฟื้นรูปแบบจารีตและรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ (พ.ศ. 2490-2500) **423**

อัตลักษณ์ความเป็นไทยแบบท้องถิ่นนิยม: บ่อเกิดของรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์และสถาปัตยกรรมแบบจารีตหลัง พ.ศ. 2490 430

อัตลักษณ์ความเป็นไทยแบบท้องถิ่นนิยมกับรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์หลัง พ.ศ. 2490 *435*

อัตลักษณ์ความเป็นไทยแบบท้องถิ่นนิยมกับการรื้อฟื้นรูปแบบศิลปะแบบจารีต และสถาปัตยกรรมแบบจารีตหลัง พ.ศ. 2490 *461*

หน่ออ่อนของกระแสอนุรักษนิยมและกรอบประวัติศาสตร์แบบราชาชาตินิยมใหม่: อีกปัจจัยที่ส่งผลต่อรูปแบบสถาปัตยกรรมหลัง พ.ศ. 2490 476

บรรณานุกรม *504*

คำนำเสนอ

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

ศิลปสถาปัตยกรรมสยามสมัยต้นกรุงเทพฯ ทั้งสยามเก่าและสยามใหม่มีจารีตทางศาสนาการเมืองของราชาธิราช

เมื่อล่วงเข้าสู่ Modernization ความทันสมัยอย่างสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เนื้อหาสถาปัตย์เปลี่ยนเป็นไทยประยุกต์ แล้วสืบเนื่องถึงปลุกยกชาตินิยม ด้วยอุดมการณ์เศรษฐกิจการเมืองอย่างประชาธิปไตยที่ยังทรงพลังในสังคม

การเมืองและสังคมในงานศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม จึงสมบูรณ์ครบถ้วนทุกประการในหนังสือเล่มนี้ของอาจารย์ชาตรี ประกิตนนทการ แห่งคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

สุจิตต์ วงษ์เทศ
บรรณาธิการอำนวยการศิลปวัฒนธรรม
1 กันยายน 2547

คำนำพิมพ์ครั้งที่ 3
(พ.ศ. 2566)

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

เมื่อสำนักพิมพ์มติชนติดต่อมาและบอกว่าสนใจตีพิมพ์*การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ชาตินิยม*อีกครั้ง ผมเลยได้มีโอกาสกลับไปอ่านงานชิ้นนี้ใหม่ และความรู้สึก 2 อย่างก็เกิดขึ้นทันที คือ 1. ตกใจมากเพราะไม่คิดว่าจะเป็นเวลาเกือบ 20 ปีแล้วที่งานชิ้นนี้ตีพิมพ์ครั้งแรก และ 2. ได้ย้อนกลับไปนึกถึงความรู้สึกตื่นเต้นแบบที่ไม่ค่อยเกิดขึ้นอีกแล้ว เมื่อเห็นหนังสือตัวเองวางขายในร้านหนังสือ เปิดอ่านแล้วเปิดอ่านอีกจนจำขึ้นใจ (หนังสือนี้คือเล่มแรกในชีวิต) ความรู้สึกนี้หวนกลับมาอีกครั้งเสมือนว่าเพิ่งเกิดขึ้นไม่นาน

ในแง่ของเนื้อหา เมื่อมีโอกาสนั่งอ่านอย่างจริงจัง โดยภาพรวมผมยังเห็นว่าการวิเคราะห์ส่วนใหญ่ยังสามารถใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสถาปัตยกรรมในสังคมไทยช่วงระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ 25 มาจนถึงราว พ.ศ. 2500 ได้ดี โดยเฉพาะประเด็นว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างสถาปัตยกรรมกับการเมืองไทย ซึ่งถือเป็นข้อเสนอสำคัญที่สุดของงานชิ้นนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในบรรยากาศทาง

วิชาการสถาปัตยกรรมไทย ณ ขณะนั้น (พ.ศ. 2547) ที่ยังไม่ค่อยมีใครคิดว่าการออกแบบสถาปัตยกรรมกับการเมืองจะเกี่ยวข้องกันได้อย่างไร

อย่างไรก็ตาม แม้หนังสือเล่มนี้จะยังพอมีประโยชน์ต่อวงวิชาการและมีการอ้างถึงอยู่เสมอตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา แต่ด้วยความเป็นงานที่เขียนขึ้นมาแล้วเกือบ 2 ทศวรรษ ย่อมเป็นธรรมดาที่กรอบวิธีคิดในการศึกษาบางอย่าง รวมไปถึงการวิเคราะห์บางส่วนอาจมีคำอธิบายที่ดีกว่าแล้วในปัจจุบัน งานบางชิ้นของผมที่เขียนขึ้นหลังจากนั้นก็ได้พัฒนาข้อเสนอขึ้นไปจากที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้

ดังนั้น ในโอกาสตีพิมพ์ครั้งที่ 3 เลยอยากถือโอกาสวิเคราะห์และวิจารณ์หนังสือเล่มนี้ พยายามมองหาช่องว่างทางวิชาการที่หนังสือเล่มนี้ยังไม่ได้ศึกษาและอธิบายไว้ ซึ่งผมคิดว่ามีอย่างน้อย 3 ประเด็นที่สำคัญควรแก่การนำมาพูดถึงในที่นี้

ประเด็นแรก ในบทที่ 1 ที่เป็นจุดเริ่มต้นการอธิบายความเปลี่ยนแปลงในเชิงโลกทัศน์ครั้งสำคัญในหมู่ชนชั้นนำสยาม ซึ่งผมใช้คำว่า “จากจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิสู่จักรวาลทัศน์สมัยใหม่แบบวิทยาศาสตร์ในสถาปัตยกรรม” ซึ่งโดยนัยของบทนี้เป็นการอธิบายว่า โลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามได้เริ่มรับโลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ สัจนิยม เหตุผลนิยม และมนุษยนิยม เข้าแทนที่โลกทัศน์แบบจารีต (จักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ) ที่เริ่มถูกอธิบายว่า งมงายล้าสมัย และกำลังค่อยๆ เสื่อมสลายลงอย่างมีนัยสำคัญ

ผลของปรากฏการณ์นี้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในการสร้างงานศิลปะ เช่น การสร้างพระพุทธรูปอย่างใหม่ของรัชกาลที่ 4 ในกรณีพระนิรันตรายที่ยกเลิกการสร้างรูปแบบพระวรกายของพระพุทธเจ้าโดยอ้างอิงกับลักษณะมหาบุรุษแบบจารีต

ตามจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิที่ไกลห่างจากร่างกายมนุษย์ โดยเปลี่ยนมาสู่พระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะเหมือนมนุษย์ธรรมดามากขึ้นอย่างมีนัยสำคัญตามความรู้สมัยใหม่แบบวิทยาศาสตร์

งานสถาปัตยกรรมก็เช่นกัน ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีความนิยมในการสร้างเจดีย์ทรงระฆังกลมเป็นประธานของวัดแทนที่เจดีย์ทรงปรางค์ (และเจดีย์รูปทรงอื่นๆ ด้วย) ซึ่งผมอธิบายว่าคือปรากฏการณ์ที่อิงอยู่กับการเสื่อมสลายลงของจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิเช่นเดียวกัน เพราะเจดีย์ทรงปรางค์คือสัญลักษณ์ของ “ความเป็นภูเขา” ที่โยงเข้ากับไตรภูมิ ในขณะที่เจดีย์ทรงระฆังกลมถูกอธิบายใหม่ว่าเป็นรูปแบบเดียวที่สามารถย้อนกลับไปหา “พุทธวจนะ” ของพระพุทธเจ้าโดยตรง ซึ่งสอดรับกับแนวทางแบบ “ธรรมยุติกนิกาย” อันเป็นการปฏิรูปพระพุทธศาสนาให้มีความเป็นสมัยใหม่ในยุคสมัยดังกล่าว

ความนิยมในการสร้างหน้าบันโบสถ์และวิหารด้วยสัญลักษณ์ “มงกุฎ” อันหมายความถึงรัชกาลที่ 4 โดยตรง (พระนามเดิมก่อนขึ้นครองราชย์คือเจ้าฟ้ามงกุฎฯ) แทนที่จะใช้สัญลักษณ์นามธรรมของการเป็นกษัตริย์ตามแบบจารีตที่อิงกับจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ ซึ่งความเปลี่ยนแปลงนี้ผมอธิบายว่าสัมพันธ์กับกรอบแนวคิดเรื่องเวลาแบบสมัยใหม่ สำนึกทางประวัติศาสตร์สมัยใหม่ และแนวคิดว่าด้วยมนุษย์ในฐานะผู้กำหนดวิถีประวัติศาสตร์สมัยใหม่

การอธิบายภายใต้กรอบแนวคิดว่าด้วยความเสื่อมสลายของจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ ซึ่งถูกแทนที่ด้วยจักรวาลทัศน์สมัยใหม่แบบวิทยาศาสตร์ตามแบบข้างต้น แม้จะเป็นความจริง แต่ในหนังสือเล่มนี้ เมื่อได้อ่านอีกครั้งทำให้ผมรู้สึกว่าการอธิบายมีแนวโน้มชี้ชวนให้เห็นมากเกินไปว่า ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวชนชั้นนำสยามต่างพากันละทิ้งความคิดแบบจารีต ความเชื่อแบบโบราณ เวลาแบบไตรภูมิ

สำนึกแบบเก่า ฯลฯ ลงไปจนหมดสิ้น โดยก้าวเข้าสู่ความเป็นมนุษย์ยุคใหม่ภายใต้โลกทัศน์สมัยใหม่อย่างสิ้นเชิง

ซึ่งในความเป็นจริงและหลักฐานเชิงประจักษ์มากมาย ต่างชี้ให้เห็นว่า ชนชั้นนำสยามในยุคดังกล่าวมิได้ละทิ้งจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิแต่อย่างใด แต่จัดวางจักรวาลทัศน์ 2 ชุดที่ดูเสมือนว่าขัดแย้งกันให้ดำรงอยู่คู่กันภายใต้บทบาทหน้าที่ที่ต่างกัน ขึ้นอยู่กับบริบทและผลประโยชน์ที่ชนชั้นนำจะได้รับมากที่สุด

ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับงานศึกษาทางวิชาการมากมายที่มองว่าการรับสิ่งที่เรียกกันอย่างกว้างๆ ว่า “ความเป็นสมัยใหม่” ในสังคมนอกยุโรปนั้นไม่เคยที่จะเป็นการรับอย่างสมบูรณ์แบบ แต่มักเกิดกระบวนการเลือกรับตามแต่ที่เห็นว่าเป็นประโยชน์ภายใต้เงื่อนไขของสังคมตัวเองเสมอ

หากพิจารณาในมิติทางศิลปะและสถาปัตยกรรมก็จะเห็นประเด็นนี้ได้ชัดขึ้น กล่าวคือ แม้ว่ารัชกาลที่ 4 จะสร้างงานศิลปะและสถาปัตยกรรมด้วยความคิดสมัยใหม่เกือบทั้งหมดตามที่กล่าวมา จนดูเสมือนละทิ้งโลกทัศน์แบบจารีตลงไปจนหมดสิ้น แต่ในความเป็นจริงกลับพบว่ามีงานเป็นจำนวนไม่น้อยโดยเฉพาะอย่างยิ่งสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่สร้างขึ้นเกี่ยวเนื่องกับสถานะและบทบาทของกษัตริย์นั้น กลับยังเต็มไปด้วยร่องรอยของจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ ไม่ว่าจะเป็นพระเมรุมาศที่ยังถูกสร้างขึ้นโดยจำลองกายภาพของเขาพระสุเมรุอย่างเต็มที่ไม่เปลี่ยนแปลง (แม้จะลดทอนลงบ้าง) หรือการสร้างพระนครคีรีที่มีนักวิชาการชี้ให้เห็นว่าสะท้อนนัยของการจำลองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุอยู่ไม่มากก็น้อย ตลอดจนการประกอบพระราชพิธีที่เกี่ยวเนื่องกับสถาบันกษัตริย์หลายอย่าง เช่น พระราชพิธีโสกันต์ และพระราชพิธีถวาย

พระเพลิงพระบรมศพ ที่ยังคงเต็มไปด้วยงานศิลปกรรมที่จำลองเขาพระสุเมรุอย่างชัดเจน

ตัวอย่างโดยสังเขปข้างต้นทำให้เห็นว่าโลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 (ความเป็นจริง แม้กระทั่งโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยยุคปัจจุบันก็เช่นกัน) หากจะนิยามให้ตรงความเป็นจริงมากที่สุดน่าจะเรียกว่าเป็น “โลกทัศน์แบบลูกผสม” (hybrid) มากกว่าการอธิบายว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงจากจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิมาสู่จักรวาลทัศน์สมัยใหม่แบบวิทยาศาสตร์

ลักษณะลูกผสมเกิดขึ้นบนผลประโยชน์ที่ต่างกันของชนชั้นนำในแต่ละเงื่อนไข กล่าวคือ เมื่อชนชั้นนำมีปฏิสัมพันธ์กับฝรั่งต่างชาติ เลือกที่จะแสดงตัวตนในลักษณะที่เป็นมนุษย์ภายใต้โลกทัศน์สมัยใหม่ เพื่อไม่ให้โดนดูถูกและเป็นการแสดงความเจริญที่ทัดเทียมกับนานาอารยประเทศ แต่หากมีปฏิสัมพันธ์กับชาวสยามด้วยกันเอง ชนชั้นนำเหล่านั้นกลับเลือกที่จะแสดงตนผ่านโลกทัศน์แบบจารีต เลือกที่จะแสดงความศักดิ์สิทธิ์และสถานะทางสังคมที่ลดหลั่นกันตามบุญบารมีที่สั่งสมมาตั้งแต่ชาติปางก่อน เพราะด้วยโลกทัศน์แบบจารีตชุดนี้ต่างหากที่ทำให้สถานะของชนชั้นนำในการอ้างสิทธิธรรมในการปกครองยังดำรงอยู่ได้มีพลังอย่างแท้จริงในสังคม แน่นอนลักษณะลูกผสมมีการทำงานที่สลับซับซ้อนมากกว่าที่อธิบายอย่างสังเขปในที่นี้ และเรียกร้องการศึกษาบนกรอบแนวคิดลูกผสมนี้ให้มากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

ประเด็นที่ 2 สถาปัตยกรรมสมัยใหม่หลัง พ.ศ. 2475 ถึง พ.ศ. 2490 ที่ปรากฏเนื้อหาในบทที่ 4 ซึ่งอธิบายการเกิดขึ้นของงานสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ภายหลังการปฏิวัติ 2475 เนื้อหาวิเคราะห์ให้เห็นความเชื่อมโยงกันระหว่างการนำเข้ารูปแบบสถาปัตยกรรมสมัย

ใหม่จากยุโรป มาตีความใหม่ภายใต้เงื่อนไขหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จนก่อให้เกิดรูปแบบและความใหม่ทางสถาปัตยกรรมที่สอดรับกับอุดมการณ์ประชาธิปไตยหลัง พ.ศ. 2475

อย่างไรก็ตาม หากใครได้อ่านบทนี้ ต้องทำความเข้าใจบริบทก่อนว่า งานชิ้นนี้ถูกเขียนขึ้นในช่วงครึ่งหลังของทศวรรษ 2540 และก่อนการเกิดรัฐประหาร 2549 หรือสรุปให้ชัดก็คือ เป็นช่วงเวลาก่อนที่สังคมไทยจะเจอกับปรากฏการณ์ “การเกิดใหม่ครั้งที่ 2 ของคณะราษฎร” หลังรัฐประหาร 2549

บริบทข้างต้นคือสภาพแวดล้อมทางสังคม การเมือง และวิชาการ ที่ห่อหุ้มกรอบวิธีคิดของผม ณ ช่วงเวลานั้น แม้ว่าเนื้อหาในส่วนนี้จะมีการพูดถึง “คณะราษฎร” ไม่น้อย แต่ก็ยังไม่มากพอหากเทียบกับบริบททางสังคมในปัจจุบัน

แม้จะมีการอธิบายรูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ที่รัฐบาลคณะราษฎรเลือกใช้เป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมหลักของสถานที่ราชการและอาคารสาธารณะอย่างละเอียด และพยายามชี้ให้เห็นว่าเป็นรูปแบบที่สร้างขึ้นอย่างสอดคล้องกับอุดมการณ์ในเรื่องความเสมอภาคภายใต้ระบอบประชาธิปไตย แต่ในแง่ของหลักฐานและตัวชิ้นงานสถาปัตยกรรมที่ใช้ในส่วนนี้ก็ยังถือว่ามีไม่มากนัก หากเทียบกับความก้าวหน้าในแวดวงวิชาการปัจจุบันในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ “คณะราษฎรศึกษา”

หลังจากหนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2547 ผมเองสนใจงานสถาปัตยกรรมในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นพิเศษ และได้ศึกษาต่อยอดในส่วนนี้มาโดยตลอดจนถึงปัจจุบัน

ประเด็นศึกษาที่เพิ่มเติมขึ้นมาจากหนังสือ*การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม* คือการ

ค้นพบความเกี่ยวข้องอย่างมีนัยสำคัญระหว่าง “หลัก 6 ประการของคณะราษฎร” กับการสร้างงานศิลปะและสถาปัตยกรรม ไม่ว่าจะเป็นอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย, กลุ่มอาคารศาลฎีกา, เจดีย์วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน, อาคารชั่วคราวในงานฉลองรัฐธรรมนูญ และงานประติมากรรมหลายชิ้นที่สร้างขึ้นเนื่องในงานฉลองรัฐธรรมนูญ

ผมยังพบหลักฐานต่อมาว่า นวัตกรรมทางสถาปัตยกรรมชิ้นสำคัญที่ถูกสร้างขึ้นหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองคือเมรุเผาศพสามัญชน ซึ่งเป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2483 ณ วัดไตรมิตร และได้กลายเป็นสัญลักษณ์สำคัญของแนวคิดว่าด้วยความเสมอภาคในระบอบประชาธิปไตยในยุคคณะราษฎร

การค้นพบความเปลี่ยนแปลงทางความหมายของพื้นที่สาธารณะ จากในช่วงก่อนการปฏิวัติ 2475 แนวคิดว่าด้วยพื้นที่สาธารณะตามแบบสมัยใหม่แทบไม่ปรากฏให้เห็นเลยในการพัฒนาเมือง ในขณะที่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พื้นที่สาธารณะและอาคารสาธารณะสำหรับสามัญชนเกิดขึ้นหลายแห่งและกระจายตัวไปในหลากหลายรูปแบบ เช่น สวนสราญรมย์, สนามหลวง, เวทีมวยราชดำเนิน, สวนสัตว์ดุสิต, วงเวียนสระแก้ว ลพบุรี ฯลฯ

หลักฐานเอกสารชั้นต้นในหอจดหมายเหตุแห่งชาติที่ถูกค้นพบมากขึ้นในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้เราได้เห็นถึงความฝันอันยิ่งใหญ่ในการออกแบบและวางผังเมืองแบบสมัยใหม่หลังการปฏิวัติ 2475 โดยจอมพล ป.พิบูลสงคราม ต้องการย้ายเมืองหลวงจากกรุงเทพฯ ไปยังสระบุรี ซึ่งเป็นการออกแบบเมืองหลวงใหม่ที่สะท้อนอุดมการณ์ของคณะราษฎรอย่างชัดเจน

นอกจากนี้ โครงการวิจัยส่วนตัวของผมในหลายปีที่ผ่านมา ได้เริ่มหันมาสนใจในวัตถุสิ่งของและเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันของผู้คน

ในยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง และพบเจอหลักฐานมากมายในยุคสมัยนั้นที่ได้รับการออกแบบขึ้นโดยสอดแทรกสัญลักษณ์พานรัฐธรรมนูญและหลัก 6 ประการ ซึ่งทำให้เราเข้าใจมิติที่กว้างไกลมากขึ้นของงานออกแบบกับคณะราษฎร

ประเด็นทั้งหลายที่ได้รับการศึกษาเพิ่มเติม ได้ทำให้ผมสามารถสรุปรวบยอดแนวคิดในการสร้างงานศิลปะและสถาปัตยกรรมในช่วงนี้ที่ชัดเจนขึ้น และเสนอนิยามใหม่ให้กับงานสร้างสรรค์ในช่วงเวลาดังกล่าวว่า*ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร* ซึ่งต่อมางานศึกษาในกลุ่มนี้ถูกพิมพ์รวมเล่มเป็นหนังสือในชื่อเดียวกัน

หลายคนรู้จักงานเขียนของผมเป็นครั้งแรกจากกลุ่มบทความว่าด้วย*ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร* แต่น้อยคนที่จะทราบว่าแนวคิดที่เป็นแกนกลางสำคัญของประเด็นนี้ได้ถูกคิดขึ้นมาก่อนนานแล้ว (แม้จะยังไม่ชัดเจนนัก) โดยปรากฏอยู่ในบทที่ 4 ของหนังสือ *การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม*

ดังนั้น หากใครก็ตามที่ได้มีโอกาสอ่านหนังสือเล่มนี้เป็นครั้งแรก ก็อยากชี้แจงให้ทราบเป็นข้อมูลพื้นฐานก่อนว่า การอ่านบทที่ 4 ในหนังสือเล่มนี้ ควรอ่านมันด้วยบริบทของสังคมไทยยุคก่อนรัฐประหาร 2549 และด้วยทัศนะที่มองเนื้อหาในส่วนนี้ว่าเป็นแนวการวิเคราะห์รากฐานของสิ่งที่จะกลายมาเป็นแนวคิดว่าด้วย *ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร* ในเวลาต่อมา

ในแง่จุดอ่อนของบทนี้ หากมองจากหลักฐานและข้อมูลใหม่มากมายที่ถูกค้นพบในปัจจุบัน เห็นชัดว่า บทนี้เขียนขึ้นโดยให้น้ำหนักความสำคัญของอิทธิพลทางรูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ว่ามาจากซีกโลกตะวันตกเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการอธิบาย

ถึงสถาปัตยกรรมคณะราษฎร ที่หากว่ากันในเชิงรูปแบบเพียงอย่างเดียวก็คือรูปแบบ Art Deco อันเป็นที่นิยมทั่วไปในโลกยุคก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งในหนังสือเขียนโดยมีทัศนะที่มองว่าเป็นสิ่งที่ไทยเราได้รับมาจากยุโรปเป็นด้านหลัก ไม่ว่าจะเป็นจากฝรั่งเศสหรืออังกฤษ

แต่ในความเป็นจริงมีอาคารหลายหลังที่น่าเชื่อว่าจะได้รับอิทธิพลมาจากญี่ปุ่นมากกว่า ซึ่งสอดคล้องกับงานวิชาการสมัยใหม่หลายชิ้นที่เริ่มชี้ให้เราเห็นถึงความสัมพันธ์และอิทธิพลทางศิลปะวัฒนธรรม และสถาปัตยกรรมที่สังคมไทยอาจได้รับมาจากญี่ปุ่นในช่วงหลังการปฏิวัติ 2475

ภายใต้กรอบแนวคิด ไทย-ญี่ปุ่น ที่กำลังเริ่มได้รับความสนใจมากขึ้นในวงวิชาการปัจจุบัน น่าเชื่อว่า หากมีการศึกษาอย่างจริงจังมากขึ้นในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับงานศิลปะและสถาปัตยกรรม คงจะทำให้การวิเคราะห์เปลี่ยนแปลงไปไม่มากก็น้อยจากที่หนังสือเล่มนี้ได้ให้คำอธิบายไว้

ประเด็นที่ 3 ในบทที่ 5 ของหนังสือ ซึ่งเป็นการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างงานสถาปัตยกรรมที่ถูกสร้างขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และรัฐประหาร พ.ศ. 2490 จนถึง พ.ศ. 2500 อันเป็นปีที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ถูกรัฐประหารโดยจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ หากอ่านอย่างละเอียดจะพบกรอบแนวคิดหลักที่ผมใช้อยู่ 2 ส่วนหลักคือ การรื้อฟื้นกลับมาของแนวคิดแบบ “ท้องถิ่นนิยม” หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และการเกิดขึ้นของหน่ออ่อนทางอุดมการณ์ของกลุ่มแนวคิด “กษัตริย์นิยม” ที่จะพัฒนามาสู่ “ประวัติศาสตร์แบบราชาชาตินิยม” ในเวลาต่อมา ซึ่งทั้งหมดได้ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทางศิลปะและสถาปัตยกรรมที่หวนย้อนกลับไปให้ความสำคัญ

ต่อศิลปะแบบจารีตอีกครั้ง

ตัวแปรสำคัญที่หนังสือเล่มนี้ไม่ได้พูดถึงเลย ซึ่งผมเองเพิ่งมาตระหนักและเริ่มศึกษามากขึ้นในเวลาต่อมาก็คือ บริบทสงครามเย็นที่มีอเมริกันเป็นปัจจัยหลักในทุกมิติของสังคมไทยเวลานั้น ไม่เฉพาะในมิติทางการเมืองและเศรษฐกิจเท่านั้น แต่วัฒนธรรม ศิลปะ และสถาปัตยกรรม อุดมการณ์แบบโลกเสรีในยุคสงครามเย็น คือหนึ่งในเงื่อนไขที่ไม่อาจดึงออกไปจากบริบทของการวิเคราะห์ได้

ในบทที่ 5 เราจะเห็นชัดว่า ตัวแบบในการศึกษาแม้ถูกยกขึ้นมาหลายชิ้น แต่ทั้งหมดล้วนเป็นงานศิลปะและสถาปัตยกรรมที่มีรูปแบบ (หรือมีกลิ่นอายหลักในการออกแบบ) สัมพันธ์กับรูปแบบศิลปะและสถาปัตยกรรมแบบจารีตทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ตามหน่วยงานราชการต่างๆ, วัด และงานศิลปะสมัยใหม่ที่มีแรงบันดาลใจจากศิลปะโบราณของไทย

ในบทนี้ไม่ได้ให้คำอธิบายอะไรเลยต่อกลุ่มงานอีกประเภทที่มีรูปแบบสากล ที่ยึดโยงกับแนวคิดแบบเสรีนิยม และความเป็นตะวันตก (อเมริกัน) สูงมาก และการออกแบบก็ไม่ได้ยึดโยงเข้ากับแนวคิดและรูปแบบจารีตประเพณีไทยแต่อย่างใด เช่น งานศิลปะที่ได้รับรางวัลในการประกวดศิลปกรรมแห่งชาติหลายชิ้นที่มีรูปแบบสมัยใหม่ตามกระแส impressionism หรือมีกลิ่นอายคล้ายๆ งานศิลปะแบบ abstract ตลอดจนงานสถาปัตยกรรมที่สำคัญหลายชิ้น เช่น อาคารลุมพินีสถานซึ่งเป็นโรงเต้นลีลาศและพื้นที่สาธารณะทางวัฒนธรรมที่สำคัญที่เผยแพร่วัฒนธรรมแบบอเมริกันในหมู่วัยรุ่นและวัยทำงานไทยในยุคดังกล่าว การก่อสร้างโรงภาพยนตร์ในยุคสงครามเย็นที่มีหน้าตาทันสมัยแบบอเมริกัน ตลอดจนอาคารพาณิชย์สมัยใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นโดยมิได้ใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์เลย

ในแง่การพัฒนาเมืองทางกายภาพ กรุงเทพฯ ยุคนี้ (และข้ามไปจนถึงทศวรรษ 2500-2510) ได้เกิดย่านสมัยใหม่ที่รองรับชีวิตสมัยใหม่ เช่น สีลม สาธร ฯลฯ เกิดโรงแรมใหม่มากมาย เช่น โรงแรมเอราวัณ, โรงแรมสยามอินเตอร์คอนติเนนตัล และโรงแรมดุสิตธานี การขยายตัวของห้างสรรพสินค้าสมัยใหม่ เช่น ห้างเซ็นทรัล (เปิดสาขาแรก พ.ศ. 2499) และห้างไทยไดมารู ตลอดจนย่านบริการนักท่องเที่ยวชาวต่างชาติ เช่น ถนนเพชรบุรี และพัฒนพงศ์ ฯลฯ

ส่วนในต่างจังหวัดโดยเฉพาะในพื้นที่ที่สัมพันธ์กับกองทัพสหรัฐอเมริกาก็เกิดย่านที่รองรับทหารอเมริกันขึ้น เช่น ตาคลี, อุดรธานี, อุบลราชธานี, พัทยา ลักษณะดังกล่าวคือการเชื่อมกรุงเทพฯ และประเทศไทยเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นเมืองและประเทศในบริบทโลกเสรียุคสงครามเย็น ซึ่งในหนังสือเล่มนี้ยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับประเด็นเหล่านี้มากนัก ในงานศึกษายุคหลังของผมเริ่มเน้นเงื่อนไขสงครามเย็นมากขึ้น ซึ่งทำให้เริ่มเห็นว่า งานสถาปัตยกรรมในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 หรือยุคสงครามเย็นนั้น ปรากฏการณ์ทางสถาปัตยกรรมของสังคมไทยสามารถแยกออกเป็น 2 แนวทางหลัก คือ งานสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ และงานสถาปัตยกรรมรูปแบบสากลสมัยใหม่ ซึ่งหากมองในด้านหนึ่งดูเสมือนว่าจะมีความขัดแย้งกันในเชิงอุดมการณ์ แต่ในความเป็นจริงอีกด้านทั้ง 2 แนวทางกลับถูกสร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน

ปรากฏการณ์ 2 ด้านของการเมืองวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเกือบจะเป็นขั้วตรงข้ามกันดังกล่าวได้นำไปสู่สภาวะที่ผมอธิบายไว้ในงานชิ้นอื่น โดยเรียกว่าเป็น “ทวิลักษณะความเป็นไทย” ที่เรียกร้องหรือโหยหาคุณค่าแบบจารีตไปพร้อมกับคุณค่าแบบ

โลกเสรีในเวลาเดียวกัน

ลักษณะดังกล่าวมิใช่เรื่องใหม่ของสังคมไทย ย้อนกลับไปในสมัยรัชกาลที่ 6 ความต้องการแสดงออกทางวัฒนธรรมที่ต้องเป็นทั้งไทยและตะวันตกในเวลาเดียวกัน เพื่อสนองตอบต่อการนิยามตัวตนของสยามให้สามารถเป็นประเทศศิวิไลซ์แบบตะวันตกและภูมิใจในความเป็นไทยได้ในเวลาเดียวกัน ซึ่งในสมัยดังกล่าวการแสดงออกทางศิลปะและสถาปัตยกรรมตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีทั้งหลายจะถูกนำเสนอไปพร้อมกันในเวลาเดียวกันทั้ง 2 ด้าน ทั้งที่เป็นจารีตประเพณีและตะวันตก จนเป็นที่วิจารณ์กันว่าเป็นยุคสมัยของพระองค์เป็นยุคที่มีความขัดแย้งทางวัฒนธรรมในตัวเองที่อยากเป็นไทยในบางเวลาและเป็นฝรั่งในอีกเวลาหนึ่ง

ความขัดแย้งนี้ดำรงอยู่ด้วยกันได้อย่างไรโดยไม่นำไปสู่วิกฤตทางวัฒนธรรม วิธีการหนึ่งก็คือการแบ่งโลกออกเป็น 2 ด้านคือ “ด้านวัตถุ” (material domain) ที่ยอมรับโลกตะวันตกว่ามีความเหนือกว่า และ “ด้านจิตวิญาณ” (spiritual domain) ที่โลกตะวันออกนั้นมีเหนือกว่า การแบ่งดังกล่าวส่งผลทางจิตใจที่จะช่วยให้สามารถอธิบายการรับความเจริญทางวัตถุสมัยใหม่ทั้งหลายที่มีตะวันตกเป็นแม่แบบได้ไปพร้อมๆ กับความรู้สึกที่จะสามารถช่วยเยียวยาความรู้สึกต่ำต้อยของตนเองไปพร้อมกัน ผ่านการอธิบายคุณค่าทางจิตวิญญาณของชาติไม่ว่าจะเป็นศาสนา วัฒนธรรม ประเพณี ฯลฯ ที่สูงส่งกว่าวัฒนธรรมตะวันตก

ผมขอไม่อธิบายลงในรายละเอียดไปมากกว่านี้ เพราะจะต้องใช้หน้ากระดาษเป็นจำนวนมาก ประเด็นหลักที่ต้องการพูดถึงมีเพียงแค่ย้ำให้ผู้อ่านหนังสือเล่มนี้ได้มองเห็นเงื่อนไขสำคัญอีกด้านที่ไม่ได้ถูกอธิบายไว้ในหนังสือเล่มนี้

ทั้งหมดที่กล่าวมาคือความเห็นหลัก 3 ประการ ที่เกิดขึ้นจากการได้กลับไปอ่านหนังสือเล่มนี้อีกครั้ง ซึ่งด้วยระยะเวลายาวนานเกือบ 2 ทศวรรษก็ได้ทำให้ผมมองเห็นช่องว่างทางวิชาการบางอย่างที่หนังสือเล่มนี้ได้ทิ้งเอาไว้ ซึ่งหวังว่าในอนาคตจะมีผู้สนใจเข้ามาเติมเต็มช่องว่างดังกล่าวให้สมบูรณ์มากขึ้น หรือแม้กระทั่งปฏิเสธข้อเสนอทั้งหมดที่หนังสือเล่มนี้ได้อธิบายไว้ ก็พร้อมยินดีรับฟังเป็นอย่างยิ่ง

สุดท้ายนี้ ขอขอบคุณเป็นอย่างมากต่อคุณชีวิน เหล่าเขตรกิจบรรณาธิการเล่ม ที่อ่านต้นฉบับอย่างละเอียดและอดทน พร้อมทั้งช่วยปรับแก้ภาษาให้รัดกุมและเข้าใจง่ายมากขึ้น ขอขอบคุณสำนักพิมพ์มติชนที่เห็นคุณค่าของหนังสือเล่มนี้และให้โอกาสในการตีพิมพ์ซ้ำอีกครั้ง และที่ขาดไปไม่ได้เลย ต้องขอขอบคุณ คุณสุจิตต์ วงษ์เทศ ที่ได้ให้โอกาสงานชิ้นนี้เผยแพร่สู่สาธารณะเป็นครั้งแรกตั้งแต่เมื่อราว 2 ทศวรรษที่ผ่านมา

ชาตรี ประกิตนนทการ

พฤษภาคม 2566

คำนำพิมพ์ครั้งที่ 1
(พ.ศ. 2547)

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

งานชิ้นนี้เริ่มต้นจากความเชื่อพื้นฐานเรื่องความหมายที่แฝงอยู่ในงานสถาปัตยกรรม ซึ่งทำหน้าที่สะท้อนความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ประเด็นสำคัญคือ ผู้เขียนเชื่อว่าความหมายในงานสถาปัตยกรรมสามารถแบ่งได้เป็น 2 ระดับ 1. ความหมายระดับประโยชน์ใช้สอย และ 2. ความหมายระดับวัฒนธรรม

สรรพสิ่งใดๆ ก็ตามที่เป็นผลผลิตของมนุษย์ ความหมายเมื่อแรกเริ่มมักอยู่ที่ความหมายในระดับประโยชน์ใช้สอย เช่น รองเท้ามีความหมายไว้สวมใส่เวลาเดิน นาฬิกามีความหมายเพียงแค่ไว้ดูเวลา แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไปความหมายของสิ่งต่างๆ จะเริ่มไม่คงที่ โดยสังคมจะนิยามความหมายเพิ่มเข้าไปในวัตถุนั้นๆ ตลอดเวลา เช่น นาฬิกา ความหมายคงมิได้มีเพียงไว้ดูเวลาเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป นาฬิกากลายเป็นสัญลักษณ์ของความเที่ยงตรงได้อย่างหนึ่ง นาฬิกาบางยี่ห้อกลายเป็นเครื่องประดับที่แสดงถึงความมีฐานะของคนบางจำพวก นาฬิกาบางรูปทรงสามารถบ่งบอกได้ว่าใช้เฉพาะสตรี นาฬิกาบางอย่างแสดงความหมายในตัวเองว่าเป็นนาฬิกาเฉพาะ

กลุ่มวัยรุ่นเท่านั้น ความหมายต่างๆ เหล่านี้คือ ความหมายระดับวัฒนธรรม ล้วนเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นทั้งสิ้น และสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา ที่สำคัญคือ ความหมายเหล่านี้มิได้ถูกสร้างขึ้นโดยบุคคลใดบุคคลหนึ่งแต่เป็นผลผลิตของสังคมนั้นๆ ที่จะทำหน้าที่กำหนดความหมายของสิ่งต่างๆ

ผู้เขียนได้ลองนำความคิดดังกล่าวมาปรับใช้ในการอธิบายและทำความเข้าใจประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในสังคมไทย โดยเสนอเป็นงานวิทยานิพนธ์ที่คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้เขียนพยายามนำเสนอความหมายของงานสถาปัตยกรรมในแง่ที่เป็นสัญลักษณ์ทางสังคมและการเมือง โดยมองสถาปัตยกรรมอย่างสัมพันธ์เป็นหนึ่งเดียวกับพัฒนาการทางความคิดของผู้คนและสังคมที่เปลี่ยนไป มองอย่างค้นหาการผลิตสร้างความหมายระดับวัฒนธรรมในงานสถาปัตยกรรมของสังคมแต่ละยุค และได้พยายามเสนอการมองอย่างเชื่อมโยงกับสภาพทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละสมัย ซึ่งผลที่ได้มาก็ทำให้ผู้เขียนพบว่างานสถาปัตยกรรมมีมิติทางความหมายที่ลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง งานสถาปัตยกรรมนอกจากจะมีประโยชน์ในแง่ใช้เป็นที่อยู่ ที่กิน ที่นอน หรือที่ทำงานแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นกระจกสะท้อนเรื่องราวความคิด ความเชื่อ ตลอดจนอุดมคติของผู้คนและสังคมทั้งโดยตั้งใจและไม่ตั้งใจ ซึ่งเนื้อหาทั้งหมดของวิทยานิพนธ์ ผู้เขียนได้นำมาปรับปรุงเป็นหนังสือที่ท่านกำลังถืออยู่ในมือเล่มนี้

สุดท้ายผู้เขียนขอขอบคุณบุคคลหลายท่านดังต่อไปนี้ที่ช่วยให้งานชิ้นนี้เกิดขึ้นมาได้

รองศาสตราจารย์ ดร. สันติ ฉันทวิลาสวงศ์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้ซึ่งให้อิสระแก่ผู้เขียนในการคิดและเชื่ออย่างเต็มที่

ในการทำวิทยานิพนธ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมชาติ จึงสิริอารักษ์ อาจารย์ผู้คอยให้คำปรึกษาและแนะนำในการเขียนเป็นอย่างดีมาโดยตลอด ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ อาจารย์ผู้ช่วยเปิดมุมมองทางประวัติศาสตร์ที่กว้างขวางมากขึ้น และอาจารย์ ดร. วีระ สมบูรณ์ ผู้ซึ่งกรุณาเสียสละเวลาในการตรวจอ่านและวิจารณ์งานของผู้เขียน สำคัญที่สุดคือ คุณสุจิตต์ วงษ์เทศ และสำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม ที่ให้โอกาสแก่งานเขียนเล็กๆ ชิ้นนี้ให้ได้มีโอกาสออกเผยแพร่สู่ผู้อ่านในวงกว้างมากขึ้น

ชาตรี ประกิตนนทการ
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร
25 สิงหาคม 2547

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

บทนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมผ่านมุมมองทางสังคมและการเมือง

นักประวัติศาสตร์ท่านหนึ่งได้เคยกล่าวถึงเป้าหมายของการศึกษาประวัติศาสตร์ไว้ว่า คำถามของการศึกษาประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใดก็ตาม หนีไม่พ้นที่จะต้องตั้งอยู่บนคำถามพื้นฐานว่า ใคร ทำอะไร เมื่อไร และทำไม (Who, What, When, Why) ซึ่งในจำนวนคำถามทางประวัติศาสตร์ทั้งหมดนี้ 3 คำถามแรกเป็นเรื่องง่ายในการศึกษาของนักประวัติศาสตร์ แต่เมื่อมาถึงคำถามที่ว่าทำไมในทางประวัติศาสตร์ กลับกลายเป็นคำถามที่นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ไม่อาจจะยอมรับว่าตนเองต้องเข้าไปหาคำตอบให้กับคำถามนี้ เพราะโดยส่วนใหญ่ยังเชื่อว่าความพยายามในการหาคำตอบและตัดสินในประเด็นดังกล่าวจะทำให้นักประวัติศาสตร์ต้องอาศัยการตีความเป็นสำคัญ ซึ่งสุ่มเสี่ยงที่จะเป็นการตีความบนฐานความคิดของตนเองที่ขาดความเป็นกลางหรือที่เรียกว่าเป็นอคติได้[1]

ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้ว ไม่มีการศึกษาประวัติศาสตร์ใดที่ปราศจากการตีความ หรือสามารถอ้างความเป็นกลางได้จริง นักประวัติศาสตร์จะต้องใช้กรอบความคิดอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ เพื่อเข้ามาจัดระเบียบหลักฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์ต่างๆ ให้มีความ

สัมพันธ์เชื่อมโยงกันให้ได้ เพราะโดยธรรมชาติของหลักฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์นั้น มีลักษณะกระจัดกระจายและหลากหลายเกินกว่าที่จะทำความเข้าใจได้ ถ้าขาดซึ่งกรอบความคิดบางอย่างในการเข้าไปจัดระเบียบข้อมูลเหล่านั้น ซึ่งกรอบดังกล่าวก็คือสิ่งที่เรียกว่าจุดยืนทางความคิด หรือถ้าจะกล่าวอย่างตรงไปตรงมาก็คืออคติทางวิชาการนั่นเอง

ดังนั้น โดยธรรมชาติจึงไม่อาจมีงานเขียนทางประวัติศาสตร์ชิ้นใดเป็นอิสระจากจุดยืนทางความคิดบางอย่างของผู้ศึกษาได้จริง ด้วยเหตุนี้การศึกษาจึงไม่ควรเป็นการศึกษาที่อ้างถึงความเป็นกลางทางความคิด จนกลายเป็นการสร้างอำนาจให้แก่การอธิบายของตนเองจนเกินไป แต่ควรจะเป็นการศึกษาโดยตระหนักถึงกรอบความคิดที่ตนเองใช้อยู่ตลอดเวลามากกว่า

ในการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมก็เช่นเดียวกัน ปัญหาที่สำคัญที่สุดคือ การอธิบายว่าทำไมงานสถาปัตยกรรมชิ้นนั้นๆ จึงต้องถูกสร้างขึ้นมาด้วยรูปร่างหน้าตาหรือมีการใช้งาน ตลอดจนมีองค์ประกอบทางรูปแบบเป็นเช่นนั้น ซึ่งโดยส่วนใหญ่ในปัจจุบันการให้ความสนใจในประเด็นนี้ยังถือว่ามีอยู่น้อยมาก และที่สำคัญคือในจำนวนงานที่มีอยู่น้อยนั้น วิธีการที่จะได้มาซึ่งคำตอบของคำถามดังกล่าวยังมุ่งจะเข้าไปสู่การค้นหาหลักฐานชั้นต้นที่เป็นคำบอกเล่าของตัวช่างหรือสถาปนิกเป็นสำคัญเพียงอย่างเดียว (โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมสมัยใหม่ของไทย) ทั้งนี้โดยมักจะลืมไปว่าคำพูดของช่างหรือสถาปนิกนั้นก็เป็นเพียงหลักฐานประเภทหนึ่งที่จำเป็นจะต้องนำมาวิพากษ์ถึงความน่าเชื่อถือเช่นกัน เพราะสิ่งที่ช่างหรือสถาปนิกพูดไม่จำเป็นต้องตรงกับสิ่งที่คิดเสมอไป สิ่งที่ช่างหรือสถาปนิกกล่าวว่าตนเองคิด อาจเป็นเพียงภาพที่สถาปนิก

ต้องการนำเสนอว่าตนเองคิด ซึ่งอาจจะแตกต่างจากสิ่งที่คิดจริงๆ ก็เป็นได้ และที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นก็คือ ปัจจัยกำหนดรูปแบบงานสถาปัตยกรรมโดยเฉพาะในสังคมไทยมักจะอยู่นอกเหนืออิทธิพลทางความคิดของช่างหรือสถาปนิกเสียด้วย

ด้วยปัจจัยที่ยากแก่การค้นหาว่าทำไมและข้อจำกัดในแง่เครื่องมือที่ใช้ในการค้นหาดังกล่าวนี้ ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมส่วนใหญ่จึงยังเป็นเพียงการศึกษาว่าสร้างขึ้นเมื่อไร โดยผู้ใด ใครออกแบบ มีรูปแบบหน้าตาอาคารเป็นอย่างไรเท่านั้น ส่วนประเด็นเรื่องเหตุผลและแรงจูงใจว่าทำไมในทางประวัติศาสตร์นั้นแม้จะมีอยู่บ้าง แต่ก็มักจะใช้หลักฐานอย่างจำกัดและเพียงด้านเดียวคือจากตัวของช่างหรือสถาปนิกเป็นสำคัญ ซึ่งมีสาเหตุมาจากการเกรงว่าถ้าใช้หลักฐานประเภทอื่นมากเกินไป อาจจะนำมาซึ่งอคติจากการตีความของตัวนักประวัติศาสตร์มากกว่าจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริง แต่ปัญหาที่ตามมาก็คือ หลักฐานชั้นต้นจากปากของช่างหรือสถาปนิก ซึ่งเชื่อว่าจะทำให้ไม่เกิดความผิดพลาดในการตีความนั้นมีอยู่จำนวนน้อยมาก (ทั้งที่หลักฐานประเภทดังกล่าวก็ไม่อาจเชื่อถือได้ 100 เปอร์เซ็นต์เช่นกัน) ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ประเด็นคำถามทำไมทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมยิ่งถูกละเลยที่จะศึกษามากขึ้นไปอีก

ทั้งที่โดยความเป็นจริงซึ่งไม่อาจปฏิเสธได้คือ งานสถาปัตยกรรมมิใช่ผลผลิตของปัจเจกบุคคลใดบุคคลหนึ่งเพียงคนเดียว สถาปนิกมิใช่ผู้มีอำนาจกำหนดงานสถาปัตยกรรมได้อย่างเบ็ดเสร็จโดยเฉพาะยิ่งเป็นสังคมแบบจารีตมากเท่าใด บริบทแวดล้อมทางสังคมด้านอื่นๆ ยิ่งเข้ามามีส่วนกำหนดการเกิดขึ้นของงานสถาปัตยกรรมมากขึ้นเท่านั้น หรือกล่าวโดยสรุปก็คือ สถาปัตยกรรมเป็น